

Dr. sc. Đuro Benić

Redoviti profesor u trajnom zvanju
Sveučilište u Dubrovniku
Odjel za ekonomiju i poslovnu ekonomiju
E-mail: dbenic@unidu.hr

EKONOMSKA MISAO U ANTIČKOJ MEZOPOTAMIJI

UDK / UDC: 330.8(35)

JEL klasifikacija / JEL classification: B00, B11

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 31. ožujka 2017. / March 31, 2017

Prihvaćeno za tisak / Accepted for publishing: 21. lipnja 2017. / June 21, 2017

Sažetak

U radu se istražuje i analizira ekonomska misao u antičkoj Mezopotamiji, i to posebice u Sumeru, Babiloniji i Asiriji. Iako sustavne ekonomske misli u Mezopotamiji nije bilo, pojedine ekonomske ideje i misli mogu se naći u nekim odredbama zakonika koje se odnose na gospodarstvo, kao i u zakonskom uređenju pojedinih situacija iz odnosa sudionika u gospodarstvu. Ekonomske ideje i misli istražene su u odredbama Ur-Nammuovog zakonika, Zakona iz Ešnune (Bilalamovog zakonika), Hamurabijevog zakonika, kao i Asirskih zakona iz vremena Tiglat-Pilesera I.

Ključne riječi: ekonomska misao; Mezopotamija; Sumer; Babilonija; Asirija; zakonik.

1. UVOD

U antičkoj Mezopotamiji, zemlji između rijeka Eufrata i Tigrisa, još u četvrtom tisućljeću pr. Kr. nastala je najstarija civilizacija koju su oblikovali Sumerani. Mezopotamija se smatra i kolijevkom zapadne civilizacije koja se kasnije formirala pod utjecajem Grčke i Rima. Na prostoru Mezopotamije prvi put su se pojavili gradovi, država, pismo, tehnički napretci koji su omogućili veću proizvodnju (plug, točak, kola, alati od kovina i dr.), ali i egzaktna znanja, škole, te prvi pisani zakonici.

O sustavnoj ekonomskoj misli u Mezopotamiji, kao uostalom i u čitavom antičkom svijetu, ne može se govoriti. Pojedine ekonomske ideje i misli moguće je tražiti u nekim odredbama zakonika koje se odnose na gospodarstvo (utvrđivanje

pojedinih ekonomskih kategorija – zakupnina, nadnica, kamata), kao i na zakonsko uređenje pojedinih situacija iz odnosa sudionika u gospodarstvu.¹

U radu će se nakon kratkih napomena iz povijesti antičke Mezopotamije dati pregled dostignuća u Sumeru, Babiloniji i Asiriji, a posebice s aspekta razvoja gospodarstava te ekonomskih ideja i misli koje će se istražiti u Ur-Nammuovom zakoniku, Zakonima iz Ešnune (Bilalamovom zakoniku), Hamurabijevom zakoniku i Asirskim zakonima iz vremena Tiglat-Pilesera I.

2. KRATKE NAPOMENE IZ POVIJESTI ANTIČKE MEZOPOTAMIJE

Mezopotamija (staroperzijski *Miyanrudan*, grčki prijevod *Μεσοποταμία* – „Zemlja između dvije rijeke“) je područje u jugozapadnoj Aziji između rijeka Eufrata i Tigrisa, od Armenskog visočja do Perzijskog zaljeva. Obuhvaća aluvijalno nizinsko područje omeđeno planinama i pustinjom površine oko 350.000 km². Danas najveći dio pripada Iraku, a manji dio Iranu i Siriji.

U ljudskoj povijesti nakon paleotika (starijeg kamenog doba), a prije metalnog doba (u različitim dijelovima svijeta između 10. i 4. tisućljeća prije Krista) bilo je razdoblje neolitskog ili mlađeg kamenog doba.² U tom razdoblju čovjek je usavršio izradu lovačkog oružja, naučio je izrađivati glinene posude, pripitomio je neke životinje i počeo uzgoj divljih žitarica, te je prešao s nomadskog na sjedilački način života. U Mezopotamiji su se neolitska dostignuća prvo pojavila u brdskim područjima gdje u 5. i 4. tisućljeću pr. Kr. na nekim područjima uz gornje tokove Eufrata i Tigrisa, a prema nalazima, dolazi do nastanka naselja, podjele rada i planskog vođenja života. Međutim, na tom području dolazi do prekida razvoja koji se

¹ U literaturi se o ekonomskoj misli u Mezopotamiji, između ostalih, mogu naći i sljedeća mišljenja.

Povijest ekonomske misli starog Istoka još nije istražena iako se u zemljama starog Istoka u spomenicima i dokumentaciji nalaze prvi začetci ekonomske misli. Tu nastaje rana ekonomska misao koja je vršila određeni utjecaj na kretanja u gospodarstvu. Tako se u Hamurabijevom zakoniku iznose stavovi koji se tiču ekonomskih odnosa u tadašnjem društvu. Prema: B. Šoškić, *Razvoj i osnove savremene ekonomske misli*, Savremena administracija, Beograd, 1988., str. 7.

Hamurabijev zakonik je jedan od najstarijih ekonomskih spomenika kojim se pruža zaštita privatnom vlasništvu nad zemljištem i ostalim sredstvima za proizvodnju. Ekonomska misao Asirije ima vrlo slična obilježja kao ona u Babiloniji, a iz asirskih zakona moguće je donekle pratiti proces nastanka privatnog vlasništva nad zemljištem. Prema: O. Blagojević, *Ekonomske doktrine*, Privredni pregled, Beograd, 1983., str. 36.

Hamurabijev zakonik odražava dosta zrelu ekonomsku misao za vrijeme u kojem je nastao. Prema: M. Marković, *Istorija ekonomske misli*, I. knjiga, Univerzitetska riječ, Titograd, 1984., str. 18.

Oblici obrade ekonomske materije u dokumentima starog Babilona i Asirije pretežno imaju karakter normativnih odredbi i nisu rezultat metode koja bi dala širi teorijski i znanstveni karakter, pa je njihov utjecaj na oblikovanje kasnije znanstvene ekonomske teorije neznatan. Prema: D. Sabolović, *Historija političke ekonomije*, Informator, Zagreb, 1972., str. 7.

² Preciznije razmatrano pretpovijesno razdoblje počinje od pojave čovjeka do povijesnog razdoblja. Dijeli se na starije kameno doba (paleolitik, 2,5 milijuna do 10000 g. pr. Kr.), srednje kameno doba (mezeolitik, 10000 do 6500 g. pr. Kr.) i spomenuto mlađe kameno doba (neolitik, 6500 do 3500 g. pr. Kr.), nakon čega s pojavom pisma nastaje povijesno razdoblje.

nastavlja na ušću Eufrata i Tigrisa u zemlji Sumerana – naroda o kome ne znamo ni kada se, ni odakle doselio, pa čak ni kojoj široj etničkoj skupini pripada. Tu se već u 5. tisućljeću pr. Kr. nalazilo naselje Eridu s hramom od opeka, a na prijelazu u 4. tisućljeće pr. Kr. nikli su brojni gradovi poput Ura, Lagaša i Nipura.³

Upravo je najstarija civilizacija nastala u Mezopotamiji. Nju su od 4000. do 1000. g. pr. Kr. predvodili različiti narodi, a posebice Sumerani, Akadani i Asirci na sjeveru i Babilonci na jugu. Potkraj 6. st. pr. Kr. Perzijanci osvajaju Babilon i vladaju cijelim područjem Mezopotamije. Aleksandar Veliki je 331. g. pr. Kr. porazio Perziju i zavladao Mezopotamijom. Unatoč brojnim pokušajima (Trajan, Marko Aurelije) i osvajanjima teritorija, Rimljani nisu nikad u Mezopotamiji trajnije učvrstili vlast. U brojnim sukobima s Rimljanima Partsko Carstvo na području Mezopotamije trajalo je do 3. st. Nakon vladavine Parta (istočnoiranskog naroda) i Partskog razdoblja nastupa Sasanidsko razdoblje od 226. godine kad je Mezopotamijom zavladao novoperzijska dinastija Sasanida sve do 637. godine kad su Arapi zavladao Mezopotamijom.

Neovisno o spomenutim razdobljima, zajedničko obilježje naroda u Mezopotamiji je uporaba najstarijeg klinastog pisma koje je tu nastalo.⁴ Sumerani su prvi formirali vrlo razvijenu kulturu koju su kasnije Akadani, Babilonci i Asirci nastavili razvijati. Tako je kultura ostala zajednička bez obzira koji je narod vladao na prostoru između Eufrata i Tigrisa, pa se uobičajeno govori o jedinstvenoj mezopotamijskoj kulturi.

Također treba istaći i sljedeće.

Jedna od najznačajnijih prekretnica u povijesti čovječanstva je pomak od nomadskog načina života prema stalnim naseljima. Promjena od lova i sakupljanja plodova do sadnje i stočarstva događala se neovisno u mnogim područjima na zemlji, a u Mezopotamiji se to događalo u 7. i 6. tisućljeću pr. Kr. Iako je zemljište u Mezopotamiji bilo plodno, nedostatak kiše bio je veliki problem. S druge strane, za razliku od npr. poplava Nila koje su ostavljale korisne naslage mulja, poplave Eufrata i Tigrisa zbog prirode tla kojom rijeke teku pustošile su sve pred sobom.⁵ Upravo

³ E. Kale, *Povijest civilizacija*, VI. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str. 16.

⁴ Prvi pisani jezik na svijetu u Mezopotamiji ispisivao se na pločice od vlažne riječne gline, koje su se sušile da bi zapis postao neizbrisiv. Znakovi su se u te pločice utiskivali oštro odrezanim krajem trske, što im je i dalo klinasti oblik, pa se to pismo i zove klinastim. – C. Aydon, *Povijest čovječanstva*, Znanje, Zagreb, 2012., str. 44.

⁵ Ovdje je zanimljivo reći da se izazovna Biblijska priča o Velikom potopu koji je preživio samo Noa sa svojom obitelji prvo pojavila u Mezopotamiji. Naime, ep o Gilgamešu najstarije je poznato književno djelo koje je u nekoliko inačica sačuvano, a najpotpunija je asirska verzija napisana na dvanaest ploča. To je epska poema o kralju Gilgamešu od Uruka, vladaru iz trećeg tisućljeća pr. Kr. Ploče su između ostalih otkrivene 1839. godine u ruševinama Ninive, a 1872. su prevedene na engleski. Po njima je vidljivo da su iz tog epa neki motivi preuzeti i da su ušli u Bibliju. Tako je na 11. ploči (*Ep o Gilgamešu*, e-knjiga, www.antikvarneknjige.com/elektronske_knjige/detail-item_id-33, pristup: 14.8.2016., str. 41. – 48.) opisan Veliki potop smješten u slivove Eufrata i Tigrisa, a u kojem je umjesto Noe brod napravio Utapištim i u brod smjestio cijelu svoju obitelj, najbližu rodbinu i obrtnike svih vještina, a nakon povlačenja potopa u brodu je zastao na planini Nisir (Noina barka je zastala na planini Ararat). Očito je da Izraelci, koji su postavljali pitanja o početcima svijeta i čovječanstva, o tajni zla u svijetu i drugom, nisu zanemarili ep o Gilgamešu već su dijelove preuzeli i prilagođavali svom viđenju Boga koji je stvorio čovjeka ali ga i uništava nakon što je zlo počelo vladati, međutim sažaljeva se i pravi savez s Noom i njegovim potomcima.

zato, tražeći način da se izbjegnu te opasnosti, u Mezopotamiji su se u najstarija vremena regulirali tokovi tih rijeka izgradnjom mreže kanala koji su istovremeno služili za navodnjavanje, ali i za plovidbu i povećanje prometnih mogućnosti uz postojeće karavane. Upravo prednosti bržeg i sigurnijeg transporta plovidbom brodovima na jedra, omogućili su razvoj trgovine i osnivanje i razvoj gradova-država duž tokova rijeka Eufrata i Tigrisa. S druge strane, izum pluga omogućio je učinkovitiju poljoprivrednu proizvodnju u kojoj je južna Mezopotamija bila čuvena po visokim prinosisima žitarica. Hrane je bilo u izobilju, što je pogodovalo rastućem stanovništvu.⁶ Jednako tako, jedan od najznačajnijih izuma svih vremena je točak, a prema nalazima i natpisima nađenim na glinenim pločama njegov izum se vezuje uz Mezopotamiju, odnosno Sumerane i grad Ur gdje se 3500 godine pr. Kr. koristio u izradi lončarije, a 3200 g. pr. Kr. počeo se upotrebljavati u transportu (normalno, razvoj i masovna upotreba točka u svim tehnologijama počinje nakon industrijske revolucije).

Mezopotamija se smatra kolijevkom zapadne civilizacije koja se kasnije formirala pod utjecajem Grčke i Rima. Na tom prostoru prvi put su se pojavili svi civilizacijski oblici – gradovi, država, pismo, razvijena tehnika i veća proizvodnja, egzaktna znanja i škole, te bogata i razvijena trgovina koja je poticala okolna područja na ulazak u civilizacijski krug.⁷ Od Sumerana smo naslijedili sustav sudaca, porote, svjedoka i ugovora. Zakonske odluke su se primjenjivale i u gospodarstvu: razmjena zasnovana na ugovorima bez posredovanja novca na temelju trampe, pravila pri zapošljavanju, plaće za rad i sustav oporezivanja. Razvili su astronomiju, astrologiju, matematiku, numerologiju, medicinu i filozofiju. Prvi su uveli 12 znakova zodijaka, podijelili nebo na zviježđa, te utemeljili kalendar i izvršili podjelu na godine, mjesece, tjedne, dane, sate i minute.

U antičkoj se Mezopotamiji gospodarski život odvijao u okviru prilično živahno raščlanjenog i sustavno izgrađenog sklopa. Razina je tog zbivanja bila daleko viša nego li je to bio slučaj mnogo stoljeća kasnije i u zemljama koje su mnogo bliže našoj kulturnoj sferi. Pomislimo samo primjerice na stanje gospodarskog mrtvila i primitivnosti, koje je vladalo kroz najmanje tri stoljeća u pretežnom dijelu Europe poslije propasti zapadnorimskog carstva.⁸

U nastavku će se dati pregled dostignuća, posebice s aspekta ekonomskih ideja i misli u Sumeru, Babiloniji i Asiriji.

⁶ U području Mezopotamije nastale su najbogatije i najmoćnije nacije tog dijela svijeta kroz 2.000 godina. Planinska i pustinska plemena često su upadala u to područje, pa su ljudi da bi opstali morali biti snažni i hrabri. Upravo zato ne čudi što su neki od najokrutnijih ljudi, najmoćnijih vojski i najambicioznijih vladara u antici iz Mezopotamije. – Prema: S. Sharma, *Reflections on the Philosophical Foundations of Economics*, Mikrorad, Zagreb, 2010, str. 100.

⁷ E. Kale, *isto djelo*, str. 16.

Asirske i babilonske teokracije imale su složene birokratske ustanove, razvijene pravne sustave, razgranate monetarne institucije i početne kreditne i bankarske odnose. – Prema: A. Dragičević, *Razvoj ekonomske misli*, CEKADE, Zagreb, 1987., str.10.

⁸ Prema: V. Lunaček, *Povijest ekonomskih doktrina*, Dom i svijet / Ekonomski fakultet, Zagreb, 2004., str. 45.

3. SUMER

Sumer je povijesna regija u južnoj Mezopotamiji, a sumerska civilizacija, oblikovana na donjim tokovima Eufrata i Tigrisa, odakle se širila prema sjeveru, bila je prva u povijesti i potakla je pojavu drugih civilizacija. Mnogo stoljeća bila je zaboravljena, a tek od 1849. godine, kada je britanski istraživač William Kenneth Loftus otkrio stari sumerski grad Uruk, počinje otkrivanje ostataka te civilizacije.

Sumer su naseljavali Sumerani, kao što je spomenuto, narod nepoznatog podrijetla koji je sam sebe nazivao „ljudi crnih glava“, a prvi podatci o Sumeranima potječu iz 4. tisućljeća pr. Kr.⁹ Sumer nije bio država, on se sastojao od nekoliko gradova-država koji su bili povezani trgovinom, zajedničkim jezikom i kulturom. Najpoznatiji gradovi bili su Ur, Uruk, Kiš, Nipur i Lagaš. U najvećim je gradovima u prosjeku živjelo oko 40.000 stanovnika, a u svojem usponu Ur je od oko 2030. do 1980. g. pr. Kr. bio najveći grad tada poznatog svijeta sa 65.000 stanovnika.¹⁰ Gradovi-države bili su neovisni, organizirani kao zasebne ekonomske i upravne zajednice koje su često bile u sukobima nastojeći proširiti svoja područja. Gradovi su bili utvrđeni zidinama, s mostovima preko kanala, vjerskim, stambenim i zanatskim četvrtima kojima su dominirali stepenasti hramovi zigurati. Sve zemaljsko pripadalo je Bogu pa je tako zemlja pripadala ensiju kao poslaniku Boga koji ju je dodjeljivao stanovništvu.

Sumerani su civilizaciju počeli oblikovati u drugoj polovici 4. tisućljeća pr. Kr. Pri kraju 4. i početkom 3. tisućljeća pr. Kr. došlo je do gospodarskog i političkog uzdizanja gradova-država, razvitka graditeljstva (kako nije bilo dostatnih količina kamena i drva za gradnju su upotrebljavali opeku), zanatstva, izgradnje kanala, unapređenja poljoprivrede i snažnog razvoja trgovine. Sumerani su, kao što je spomenuto, 3500 g. pr. Kr. poznavali točak i rabili ga u lončarenju, zatim plug, kola, alate od kovina (talili su rude koje su uvozili pa je obrada kovina bila vrlo razvijena), tkanje, pravili su keramiku, opeku i žbuku, te gradili zgrade sa samonosećim lukovima.¹¹ Osim tehničkih dostignuća, imali su velika saznanja o prirodi do koji se dolazilo iskustvom, promatranjem, istraživanjem i pokusima (od botanike, zoologije, mineralogije i zemljopisa do matematike i astronomije) Međutim, kao i u drugim

⁹ U literaturi se često navodi pretpostavka da je pradomovina Sumerana područje oko Kavkaza ili Kaspijskog jezera, te da pripadaju indoeuropskoj skupini naroda. Međutim, činjenica je da njihov jezik nije nalik niti jednom od izumrlih ili živih jezika.

¹⁰ T. Chandler, *Four Thousand Years of Urban Growth: An Historical Census*, St. David's University Press, 1987 – prema: M. T. Rosenberg, *Largest Cities Through History*, dostupno na: <http://geography.about.com/library/weekly/aa011201a.htm>, pristup: 14.8.2016. .

Prema istom izvoru Babilon je 612. g. pr. Kr. bio prvi grad na svijetu s preko 200.000 stanovnika. Međutim, gradovi-države u Sumeru sastojali su se od gradova i okolnih sela, a 2500 pr. Kr. dva najveća Uruk i Lagaš imali su po 200.000 žitelja (C. Aydon, *isto djelo*, str. 46.), dok je za vladavine Gudea (oko 2144. do 2124. pr. Kr. op.a.) Lagaš imao 216.000 žitelja (E. Kale, *isto djelo*, str. 26.).

¹¹ Dok su u srednjoj Europi ljudi još uvijek preživljavali kao lovci i skupljači u Mezopotamiji su Sumerani stvorili prvu veliku civilizaciju. Već su pronašli kotač i potom plug koji su vukli magarci ili volovi. Podigli su gradove u kojim je živjelo 50.000 stanovnika, brane kojim su gradove štitili od poplava, te kanale kojim su navodnjavali polja. – Prema: M. Mai, *Kratka povijest svijeta*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2004., str. 19.

antičkim civilizacijama, osim Grčke, ta su saznanja bez teorijskih temelja, uopćavanja i znanstvenih pravila.

Nakon prvog razdoblja, razdoblja Uruka (kraj 4. i početak 3. tisućljeća pr. Kr.) slijedilo je drugo razdoblje Jemdet (Džemdet, Džamdat) Nasr nazvano prema mjestu u Iraku 100 km južno od Bagdada koje je otkriveno iskopavanjem 1926. godine, a trajalo je od 2800. do 2600. g. pr. Kr.¹² To razdoblje značajno je po širenju Sumera prema sjeveru, pojavi novih gradova-država, prodoru Sumita u Sumer (koji su asimilirani), te po nekim izvorima ujedinitelja cijelog Sumera vladara Kiša Mesilima. Sredinom 3. tisućljeća pr. Kr. na vlasti je I. urska dinastija,¹³ širi se Sumer od Perzijskog zaljeva do obala Sirije uz širenje trgovine i uzdizanje grada Lagaša. Međutim, već oko 2350. g. pr. Kr. veliki semitski vojskovođa Sargon osvojio je i ujedinio sve sumerske gradove i zavladao područjem od Sredozemnog mora do Perzijskog zaljeva. Za prijestolnicu je odabrao i izgradio grad Akad po kojem je semitski narod tog područja nazvan Akadani. Vladavina Akadana trajala je sljedećih dvije stotine godina bez bitnih napredaka kako u kulturi tako i u gospodarstvu.¹⁴ Gutejci su svrgnuli Akadsku državu, do temelja razorili grad Akad i vladali Sumerom oko stotinu godina za koje su vrijeme bili u potpunosti asimilirani. Svrgnuo ih je Uruk Utuhengal i nakon toga nastaje razdoblje „Sumerske renesanse“ – obnavljaju se gradovi-države, obnavlja se tradicija, dolazi do razvoja trgovine i obrta, uzleta graditeljstva (vrijeme izgradnje monumentalnih građevina), umjetnosti i književnosti. Osnivač treće dinastije (iz) grada-države Ura, Ur-Nammu vladao je od 2111. do 2094. godine pr. Kr., osvojio je sva područja Sumera i Akada i uspostavio je stare granice Akadske države. Obnovio je zemlju uz snažan razvoj graditeljstva. Učvršenje državne i posebno sudske vlasti rezultiralo je donošenjem Ur-Nammuova zakonika. Međutim, Sumer se za vrijeme vladavine Akadana i Gutejaca etnički izmijenio tako da su Sumerani bili manjina, akadski jezik je prevladavao (u sumerskoj renesansi službeni akadski jezik bio je zamijenjen sumerskim), došlo je do velikih društvenih

¹² Ove godine se često navode u literaturi, a prema nekim sumerolozima i izvorima razdoblje je trajalo otprilike 3200. – 3000 godine pr. Kr. – vidite npr. u: R. J. Mathews, *Jemdet Nasr: The Site and the Period*, *The Biblical Archaeologist*, American Schools of Oriental Research, Vol. 55, No. 4, December 1992, str. 196.

¹³ Prvu dinastiju iz Ura uspostavio je kralj Mesanepada (u kraljevskom redu spominju se kraljevi Mesh-Ane-pada, A-anne-pada, Meskiag-nuna, Elulu i Balulu) u 26. st. pr. Kr. O drugoj dinastiji iz Ura ne zna se puno (25. st. pr. Kr. - vladari Nauni, Mesh-ki-ang-nauna II), u to vrijeme grad Ur je bio u padu, izgubio je moć a kraljevanje je preuzela dinastija iz Adaba. Nakon pete dinastije iz Uruka kraljevanje je preuzela treća dinastija iz Ura s kraljem Ur-Nammu (prijelaz iz 21. u 20. st. pr. Kr. – u kraljevskom redu spominju se kraljevi Ur-Nammu, Shulgi, Amar-Suena, Shu-Suen i Ibbi-Suen), a oko 1950. g. pr. Kr. Amorićani osvajaju Sumer.

¹⁴ O Akadskoj državi vidite u: G. D. R. van Beest Holle et al., *Velika ilustrirana povijest svijeta*, Dugi svezak, Otakar Keršovani, Rijeka, 1974., str. 561. – 569.

razlika,¹⁵ pobuna i pokušaja osvajanja izvana.¹⁶ Pod navalom Amorićana i posebice Elamita Sumer gubi moć. Oko 1950. g. pr. Kr. osvojen je Ur, a posljednji sumerski vladar Ibbisin (Ibbi-Suen) pobjegao je u Elam istočno od Sumera (krajnji jugozapad Irana). Sumer postupno nestaje s običajima i životnim navikama Sumerana, međutim tekovine sumerske civilizacije preuzimaju narodi koji su u Mezopotamiji kasnije stvarali države.¹⁷

Gradovi-države Sumera razvili su trgovinu i tržišno gospodarstvo koje se temeljilo na robnom novcu i novčanoj jedinici šekel koja je bila određena mjera težine ječma. Kasnije je sredstvo razmjene bio bakar, pa srebro, mjed i zlato čija se vrijednost određivala po težini. U vrijeme III. urske dinastije u Sumeru su poslovala radionice u različitim djelatnostima – klesarstvo, stolarstvo, lončarstvo, tkalstvo, brodograditeljstvo – u kojim se zapošljavalo i više od 30 radnika u dobro organiziranoj proizvodnji uz strogi nadzor. Najznačajnije mjesto u gospodarskom životu Sumera imala je trgovina, a posebice međunarodna trgovina u kojoj su sumerski trgovci odlazili u druge zemlje, ali su i trgovci iz drugih zemalja dolazili u Sumer. Postojala su brojna sajmišta koja su nadzirali redari i gdje su na usluzi bili pisari za ugovore i bankari za pozajmice. Bankari su davali pretežno kratkoročne zajmove uz visoku kamatu od 20 do 25 %. Znajući da to šteti trgovini, vlast se borila protiv lihvara tako što je davala zajmove uz mnogo niže kamate.¹⁸

U Sumeru je sve manje ili više bilo normirano i propisano, a tko se nije pridržavao propisa kao prekršitelj je pozivan pred sud. Obrtnici su bili organizirani u cehove s upravom i poglavarom, trgovci u svoje udruženje, a svaki trgovački posao trebalo je zapisati i arhivirati. Radionice su vodile evidencije o proizvodnji, utrošenom materijalu, količini, težini i kvaliteti proizvoda, te isplaćenim nadnicama. Propisane su bile kamatne stope, naknade za neispunjene obveze, pravila nasljedstva, kako se privatno vlasništvo dijeli, a kako oporezuje i dr. Normalno, sustavne ekonomske misli u Sumeru, kao i inače u Mezopotamiji, nije bilo. O ekonomskoj misli, odnosno ekonomskim idejama može se govoriti samo u okviru onog što je ostalo zapisano u zakonicima, a odnosilo se na uređenje odnosa sudionika u praktičnom gospodarstvu,

¹⁵ U Sumeru je od početka postojala društvena raslojenost koju su urbanizacija i razvoj gospodarstva povećavali. Na vrhu je bio dvor s vladarom, izvan gradova su živjeli niži slojevi – zemljoradnici, stočari, ribari, a u gradovima su živjeli srednji i viši slojevi – trgovci, obrtnici, pisari, učitelji, državni službenici, vojni zapovjednici i svećenstvo. Postojali su i robovi iako ih je bilo relativno malo, a uglavnom su bili nesumerani i ratni zarobljenici. Međutim, i Sumerani su mogli postati robovima najčešće zbog nemogućnosti plaćanja dugova. Položaj žene u mnogočemu bio je ravnopravan položaju muškarca iako je vlast u obitelji imao otac. Pripadnost sloju određivala je sudbinu pojedinaca, a velike su razlike bile između malog broja bogatih i sve većeg bogaćenja viših slojeva, te sve lošijeg položaja nižih slojeva.

¹⁶ Treća dinastija iz Ura razvila je razgranatu mrežu lokalne birokracije radi prikupljanja poreza i doprinosa. Poticala je razvoj sustava za navodnjavanje, te porast stanovništva i broja naselja. Taj je pokušaj maksimalnog povećanja ekonomske i političke moći doveo do brzog sloma koji je imao katastrofalne posljedice po južnu Mezopotamiju. U sljedećem tisućljeću broj naselja smanjio se za 40, a površina naseljenih područja za 77 posto. Politička moć preselila se na sjever u Babilon. – Prema: J. A. Tainter, *Kolaps kompleksnih društava*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007., str. 23.

¹⁷ O povijesti Sumera opširnije vidite u: G. D. R. van Beest Holle et al., *isto djelo*, Prvi svezak, str. 313. – 328., a o sumerskoj renesansi u: *isto djelo*, Drugi svezak, str. 571. – 581.

¹⁸ E. Kale, *isto djelo*, str. 24.

kao i utvrđivanja (određivanja) pojedinih ekonomskih kategorija, kao što su npr. zakupnine, nadnice, porezi, kamate i dr.

Kao što je prije spomenuto, u Sumeru su nađeni ostatci prvog pisanog zakonika, Ur-Nammuova zakonika, odnosno zakonika kralja Ur-Nammua koji je bio utemeljitelj III. urske dinastije i kraljevao je od 2112. do 2095. g. pr. Kr. Treba istaknuti da Ur-Nammuov zakonik (kao ni drugi zakonici antičke Mezopotamije) nije bio pravni kodeks u suvremenom smislu toga pojma, već je slijedio sumersko običajno pravo. Od tog se čuvenog Zakonika nažalost sačuvao samo mali dio (veći dio je oštećen), napisan je na sumerskom jeziku na pločici formata 20 x 10, razdjeljenoj na osam stupaca - sa svake strane po četiri, a preveden je 1952. godine. Određuje blaže kazne od kasnije slavnog Hamurabijeva zakonika, a od malog dijela koji se odnosi na ekonomiju, odnosno na praktično gospodarstvo mogu se istaknuti tri zadnja sačuvana zakona, odnosno propisa koji udređuju odnose sudionika u obradi poljoprivrednog zemljišta.¹⁹

Uz Ur-Nammuov zakonik potrebno je istaknuti i Bilalamov zakonik ili Zakone Ešnune, antičkog sumerskog i kasnije akademskog grada, odnosno grada-države u središnjoj Mezopotamiji iz sredine 19. st. pr. Kr., također starijeg od glasovitog Hamurabijeva zakonika.²⁰

Za razliku od Ur-Nammuova zakonika koji je jako oštećen, Zakoni iz Ešnune (često u literaturi pripisivani vladaru Ešnune Bilalamu i nazivani Bilalamov zakonik) skoro su u potpunosti očuvani. U Iraku nedaleko od Bagdada 1945. i 1947. iskopane su dvije glinene pločice koje su kopija starijeg izvora i datiraju oko 1930. g. pr. Kr. Pisane su klinastim pismom na akademskom jeziku i vjerojatno sadrže odredbe kralja Bilalama, a 1948. godine prevedeni su i objavljeni. Zakonik je po sadržaju sličan Ur-Nammuovu zakoniku, a od odredbi koje se odnose na ekonomiju, odnosno praktično gospodarstvo izdvajamo one koje se odnose na zakupnine, nadnice i kamatne stope.

Utvrđuju se zakupnine za kola, volove i goniča, brod i brodar (kao i naknada u slučaju brodoloma), te žetelicu.²¹ Nadnice se utvrđuju za dan rada kao i za

¹⁹ 27' „Ako čovjek postupi nasilno i uzore obradivo polje (drugoga) čovjeka, ovaj podigne tužbu protiv onoga, pa se onaj o nju ogлуši, taj (ogлуšitelj) čovjek gubi troškove.“

28' „Ako čovjek poplavi vodom polje (drugoga) čovjeka, odmjerit će mu se tri *kura* žita za jedan *iku* polja (*kur* je mjera za zapreminu, a *iku* je mjera za površinu, op. a.).“

29' „Ako čovjek obradivo polje ustupi drugom čovjeku na obrađivanje, ovaj ga ne obradi, pa se polje zatravi, vlasniku polja odmjerit će se tri kura žita za iku.“

Prema: M. Višić, *Zakonici drevne Mesopotamije*, izdavači: S. Mašić i M. Višić, tisak: Prosveta, Beograd, 1985., str. 114.

²⁰ Ešnuna je bio grad sjeverno od Ura na obali rijeke Diyale pritoke Tigrisa, a postao je politički značajan nakon pada treće dinastije iz Ura.

²¹ 3. „Zakupnina za kola, volove i goniča iznosi jedan *pan* i četiri *seaha* žita. Ako se plaća u srebru, zakupnina iznosi trećinu *šekela*. On (gonič) će s njima (kolima i volovima) raditi cijeli dan.“

4. „Zakupnina za brod iznosi 2 *qa* za *kur*; zakupnina za brodar iznosi jedan *seah* i jedan *qa*. On (zakupljivač) će ih koristiti cijeli dan.“

5. „Ako brodar bude nemaran pa brod potopi, brodar će platiti sve što je s brodom potopljeno.“

mjesec dana.²² Kamata se propisuje u odnosu na zajam u srebru, te u odnosu prema zajmu u žitu.²³

4. BABILONIJA

Babilonija je bila antička država, kraljevstvo u Mezopotamiji na donjem toku rijeka Eufrat i Tigris u razdoblju između oko 1900. g. pr. Kr. pa do propasti 539. g. pr. Kr. kad Perzijanci osvajaju Babilon i otkad u Babiloniji nije bilo domaćih vladara. Kulturni centar i prijestolnica Babilonije bio je grad Babilon na mjestu gdje su rijeke Eufrat i Tigris najbliže jedna drugoj, oko 90 km južno od Bagdada u Iraku, a koji su kroz povijest osvajali vladari više različitih plemena. Babilon (akadski *Bab-ili*: vrata gospodnja) utemeljili su Sumerani u trećem tisućljeću pr. Kr. Spominje se prvi put na pločici Sargona Akadskog iz 24. st. pr. Kr. koji je od grada napravio središte svoje države. Narednih stoljeća moć i značaj grada je pao, postao je nevažan sve dok nije postao glavni grad pod vladavinom Hamurabija i otad je bio glavni grad Babilonije.²⁴

Povijest Babilonije započinje propašću Sumera. Semitski narodi, s jedne strane Amorićani, a s druge Elamiti, prodrli su u Sumer. Amorićani su zavladao Babilonom (često se 1894. g. pr. Kr. navodi kao godina osnivanja Babilona), a njihov vladar Sumu-abu osnivač je starobabilonske države (proglasio se babilonskim kraljem i prvi je kralj dinastije iz Babilona – amorićanske dinastije).²⁵ Hamurabi je bio šesti

7. „(Dnevna) zakupnina za žetelicu iznosi dva *seaha* žita; ako se plaća u srebru, njezina zakupnina iznosi dvanaest *grana*.“

Prema: M. Višić, *isto djelo*, str. 115.

²² 10. „Zakupnina za magarca staje jedan *seah* žita, a nadnica njegova goniča staje jedan *seah* žita. On će ga goniti cijeli dan.“

11. „Nadnica za najmljenika iznosi jedan *seah* srebra; njegova hrana staje jedan *pan* žita; dužan je raditi mjesec dana.“

Prema: *isto djelo*, str. 115. – 116.

²³ 18 A. „Za *šekel* (srebra) na ime kamate dobija se šestina *šekela* i šest *grana*; za jedan *kur* (žita) na ime kamate dobija se jedan *pan* i četiri *seaha*.“

19. „Čovjek koji daje na zajam pod uvjetom da mu se isto vrati, može zahtijevati da mu (dužnik) vrati dug u žitu s gumna.“

20. „Ako čovjek daje na zajam ... iskazujući vrijednost srebra u žitu, u vrijeme žetve dobija žito i svoju kamatu, jedan *pan* i četiri *seaha* za *kur*.“

21. „Ako čovjek daje na zajam srebro za srebro, dobija srebro i kamatu šestinu *šekela* i šest *grana* za *šekel* (srebra).“

Prema: *isto djelo*, str. 116.

²⁴ Za vrijeme svojih osvajanja Aleksandar veliki izabrao je Babilon za svoju prijestolnicu; 323. g. pr. Kr. umro je u Babilonu.

²⁵ Povijest Babilonije i babilonske civilizacije može se promatrati kroz nekoliko razdoblja: rano starobabilonsko razdoblje (oko 2017. do 1793. pr. Kr.); Hamurabijevo razdoblje (oko 1792. do 1750. pr. Kr.); slabljenje i pad Babilona (oko 1750. do 1595. pr. Kr.); srednje babilonsko razdoblje (oko 1595. do 1000. pr. Kr.); razdoblje slabosti i asirske prevlasti (oko 1000. do 627. pr. Kr.); novobabilonsko carstvo (626. do 539. pr. Kr.).

O starobabilonskom i Hamurabijevom razdoblju vidite u: G. D. R. van Beest Holle et al., *isto djelo*, Drugi svezak, str. 582. – 592., a o novobabilonskom carstvu nakon sloma Asirije i kralju Nabukodonosoru (ili Nebukadnezaru II.) koji je kraljevao od 604. do 562. g. pr. Kr. i koji je obnovio Babilon i izgradio mnoge

kralj Prve babilonske dinastije koji je pobijedio vladara Larse Rimisina, protjerao elamite iz južne Mezopotamije, te je ujedinio pod svojom vlasti Sumer, Akad, Elam i Asiriju. Osnivač je Babilonskog carstva, a njegovu vladavinu obilježilo je širenje carstva. Vladao je od 1792. do 1750. g. pr. Kr. Porazio je Asiriju 1755. g. pr. Kr. i nastojao je reorganizirati i ujediniti veliko carstvo uz normalan suživot različitih naroda. Bio je u prvom redu diplomat, a zatim osvajač. Državu je ustrojio centralistički, a gospodarstvo, kulturu i općenito babilonsku civilizaciju doveo do vrhunca.

O gospodarstvu u Babiloniji može se reći sljedeće. Najveće bogatstvo Babilonije bila je plodna zemlja koja je omogućavala bogate žetve i uzgoj stoke. Za vrijeme prve dinastije babilonska država je, posebice na sjeveru, svu obradivu zemlju dala na korištenje privatnicima – u prvom redu slobodnim seljacima. Kako je na zemljišni posjed određen porez, u cilju olakšanog sakupljanja poreza svi zemljišni posjedi ubilježeni su na glinenim pločicama i pohranjeni, a takav sređeni popis je u izvjesnom smislu preteča današnjeg katastra. U novčarskim poslovima uobičajena valuta bilo je srebro, dok je kovani novac bio nepoznat. Srebrna valuta u težinskim jedinicama bila je podijeljena na talent koji je imao 60 mina, a mina je imala 60 šekela (mina je težila otprilike 505 gr., a šekel 8,4 gr.).²⁶

Obrtništvo locirano u velikim gradovima u početku je bilo pod nadzorom države, dok su vunu proizvodili privatnici. Trgovina nije bila, kao prije u Mezopotamiji, u državnim rukama već su se njom postupno sve više bavili trgovci koji su je i financirali. Posebice je bila razvijena vanjska odnosno međudržavna trgovina s pomoću plovidbe i karavanskog transporta. Najviše su se izvozili žito, ulje, vuna i obrtnički proizvodi, a uvozili su se kovine, drvo, kamenje, stoka za rasplod i robovi. Trgovačke transakcije obvezno su se sklapale pred svjedocima, a o poslu se sastavljalo i ispisivalo izvješće na glinenoj pločici.²⁷

Hamurabijev zakonik najvažnije je pravno djelo tog doba. Zakonik se sastoji od 282 članka (od kojih nisu svi sačuvani), ispisan je na stupu od crnog diorita visokom 2,62 m koji je pronađen 1901. u Suzi u Iranu a gdje je dospio kao ratni plijen u 12. st. pr. Kr. Danas se čuva u Louvreu. Napisan je klinastim pismom na akadskom jeziku. Sastoji se od tri dijela: u prvom dijelu Hamurabi opširno navodi svoju ulogu prema narodu koja je Bogom određena; u drugom dijelu su 228 članaka, a u trećem Hamurabi poziva na poštivanje zakona uz

monumentalne građevine, između ostalih navodno i Semiramidine viseće vrtove, u: E. Cravetto, I. Goldstein (gl. ur.), *Povijest*, 1. knjiga, Europapress holding, Zagreb, 2007., str. 605. – 618.

²⁶ U Mezopotamiji su mjere za težinu bile: *še* – zrno (0,0467 gr.), *šiklu* – šekel (8,416 gr.); *manu* – mina (505 gr.) i *bilu* – talent (30,500 kg) – G. Contenau, *Babilon i Asirija*, Naprijed, Zagreb, 1978., str. 80.

²⁷ Zanimljivo je zapažanje F. Brandela: „Svojevrsni „kapitalizam“ oduvijek postoji; postojao je čak i u starom Babilonu koji je imao svoje bankare, svoje trgovce koji su se upuštali u daleka putovanja i sva kreditna sredstva: mjenice, vlastite mjenice, čekove... U tom smislu povijest kapitalizma ide od Hamurabija do Rockefellera.“ – F. Brandel, *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990., str. 331.

božansku zaštitu, te kletve i kazne onim koji zakonik ne priznaju. Hamurabijev zakonik nije prvi pisani izvor prava na ovom području, to je zbirka odredbi koje su prije njega uključene u Ur-Nammuov i Bilalanov zakonik, kao i Lipit-Ištarov zakonik vladara grada Isine i druge zakonike.²⁸ Međutim, Hamurabijev zakonik je najobuhvatniji i najopširniji dokument te vrste koji je glavni izvor spoznaja o starobabilonskom društvu i pravu. Zakonik sadrži odredbe iz statusnog, obligacijskog, obiteljskog, nasljednog i dr. prava. Pred zakonom su svi jednaki, ali Zakonik razlikuje tri društvene klase: slobodnjake, pripadnike dvora i robove. To je zakon odmazde po kojem se krivcu nanosilo isto zlo koje je on prethodno nanio oštećenom. Iz Starog zavjeta poznato načelo „oko za oko, zub za zub“²⁹ može se naći i u Hamurabijevu zakoniku.

Sadržaj Zakonika pokazuje da su u staroj Babiloniji postojali razvijeni gospodarski odnosi, te da je dominirala ideja neograničene državne intervencije u gospodarstvo i gospodarska kretanja. U vezi s odredbama koje se odnose na ekonomiju, odnosno na gospodarstvo i odnose sudionika u gospodarstvu, može se istaknuti sljedeće.

Hamurabijev zakonik štiti je dužnika od samovolje vjerovnika, pa se dužniku koji zbog propale ljetine nije mogao vratiti dug otplatni rok produžavao.²⁹ Zakonikom su propisane kamate,³⁰ a dužnik se štiti od obračuna

²⁸ Hamurabijev zakonik temelji se na starijim sumerskim i akadskim zakonima koje je Hamurabi preradio, prilagodio i proširio. – *The World Book Encyclopedia*, Volume 9, World Book, Inc., Chicago, 1994, str. 36.

Hamurabijev zakonik se, kao što je spomenuto, čuva u Louvreu, Ur-Nammuov u muzeju u Istanbulu, Bilalamov u muzeju u Bagdadu, a Lipit-Ištarov u muzeju u Philadelphiji.

²⁹ Čl. 98. „Ako netko pozajmi novac ili žito od trgovca i nemože vratiti žito ili novac, ali ima (druga) dobra, neka da trgovcu što mu stoji na raspolaganju i pred svjedocima potvrdi da će ih dati, trgovac treba da ih primi bez zamjerki.“ – prema: M. Višić, *isto djelo*, str. 130.

Prvi prijevod Hamurabijeva zakonika u Jugoslaviji na srpski jezik objavio je 1925. godine u Beogradu Čedomilj Marković: *Hamurabijev zakonik*, preveo Č. Marković, Beograd, 1925., dostupno na: www.ius.bg.ac.rs/drakitic/hamurabi.rtf, pristup: 14.8.2016.

³⁰ Čl. 88. „Ako trgovac daje žito pod kamatu, na ime kamate dobija 60 *qu* žita za *kur* (kako je *kur* sadržavao 300 *qu* kamatna stopa bila je 20%, op.a.). Ako pod kamatu daje novac, na ime kamate dobija šestinu (šekela) za šekel srebra.“ – prema: M. Višić, *isto djelo*, str. 129.

U Babiloniji je bio osobito značajan i zanimljiv tip zajma u žitu koji je registriran u brojnim ispravama. Sjeme za sjetvu žita pozajmljivalo se tako da je zajam izražen u onoj svoti novca koliko je isporučilo sjemensko žito u doba sjetve koju je dužnik trebao vratiti poslije žetve. Kako je cijena sjemenskog žita bila daleko viša od cijene žita poslije žetve vjerovnik je kod tako ugovorenog zajma redovito dobivao bar dvostruku količinu žita od one koju je pozajmio. Stoga se kod takvog tipa zajma nisu ugovarale kamate. V. Lunaček ističe da s gledišta razvoja ekonomske doktrine spomenuta koncepcija zajma u žitu podsjeća i daje dragocijen prilog argumentaciji teorije Böhm-Bawerka o kamata po vremenskoj razlici. – Vidite opširnije u: V. Lunaček, *isto djelo*, str. 42. – 43.

viših kamata.³¹ Jednako tako, Zakonikom je određeno učešće u dobiti ili gubitku u slučaju zajedničkog ulaganja, odnosno partnerstva.³²

Za vraćanje zajma jamči dužnik osobno (može završiti u ropstvu ako ne podmiri obveze) i svojim imetkom. U dužničkom ropstvu zbog nepodmirivanja duga mogu završiti dužnikova žena i djeca jer obitelj jamči za dug glave obitelji, no s ograničenjem da njihovo ropstvo prestaje poslije tri godine.³³

Za preračunavanje novčanih dugovanja u robna i obratno omjer, odnosno tečaj propisivao je kralj.³⁴ U slučaju obračunavanja višeg tečaja određivala se smrtna kazna, pa se tako gostioničarka kažnjava smrtnom kaznom ako za naplatu pića traži umjesto žita novac po višem tečaju od onog koji je propisao kralj.³⁵

U Babiloniji je u drugom tisućljeću pr. Kr. bila široko zastupljena djelatnost uskladištavanja žita s propisanom zakupninom.³⁶ U zakup se, osim kuća i zemlje, davala i stoka, te kola i brodovi za prijevoz s precizno propisanom zakupninom.³⁷

Hamurabijevim zakonikom bile su propisane nadnice poljoprivrednih i obrtnih radnika.³⁸ Za neke liječničke zahvate Zakonikom su bile propisane

³¹ Čl. 88. „Ako trgovac povisi kamatu (60 *qu*) za *kur* (žita) ili jednu šestinu (šekela) za šekel i to naplati, gubi sve što je dao pod kamatu.“

Čl. 94. „Ako trgovac daje pod kamatu žito ili novac pa kad daje pod kamatu žito i novac mjeri manjom mjerom a kad prima natrag mjeri većom mjerom, gubi sve što je dao pod kamatu.“

Prema: M. Višić, *isto djelo*, str. 129.

³² Čl. 98. „Ako čovjek da novac (drugom) čovjeku na ime zajedničkog ulaganja, obojica će pred Bogom nastalu dobit ili gubitak razdijeliti na jednake dijelove.“ – prema: *isto djelo*, str. 130.

³³ Čl. 117. „Ako čovjeku prisprije dug, ili je vezan jamstvom, pa u ropsku službu da svoju ženu, svoga sina ili kćer, tri će godine raditi u kući njihova kupca, ili njihova vjerovnika, a četvrtu godinu bit će slobodni“ – prema: *isto djelo*, str. 131.

³⁴ Čl. 51. „Ako nema novca da vrati, trgovcu će u visini pozajmljenog novca s kamatom dati žita ili sezama u skladu s kraljevom odredbom.“ – prema: *isto djelo*, str. 127.

³⁵ Čl. 108. „Ako gostioničarka za plaćanje pića ne prihvaća žito prema bruto težini ali uzima novac, a cijena pića je manja od cijene žita, bit će osuđena i bačena u vodu.“ – prema: *The Code of Hammurabi*, Translated by L. W. King, Paragraph 108, dostupno na: www.sacred-texts.com/ane/hamurabi.htm, pristup: 14.8.2016.

³⁶ Čl. 121. „Ako čovjek ostavi žito na čuvanje u kući (drugog) čovjeka, za godinu dana na ime zakupnine platit će mu pet *qu* žita za jedan *kur*.“ – prema: M. Višić, *isto djelo*, str. 132.

³⁷ Čl. 242. i 243. „Ako netko uzme govedo u zakup na godinu dana, vlasniku goveda dat će četiri *kura* žita na ime zakupnine za tegleće govedo, te tri *kura* žita na ime zakupnine za govedo prispjelo za jaram.“

Čl. 268. „Ako netko za vršidbu uzme u zakup vola, njegova zakupnina je dvadeset *qu* žita.“

Čl. 269. „Ako za vršidbu uzme u zakup magarca, njegova zakupnina je deset *qu* žita.“

Čl. 270. „Ako za vršidbu uzme u zakup kozu, njena zakupnina je jedan *qu* žita.“

Čl. 271. „Ako netko uzme u zakup volove, kola i goniča, dat će na dan 180 *qu* žita.“

Čl. 272. „Ako netko uzme u zakup samo kola, dat će na dan 40 *qu* žita.“

Čl. 275. „Ako netko uzme u zakup jedrenjak, njegova zakupnina je tri *še* na dan.“

Čl. 276. „Ako netko uzme u zakup brod na vesla, dat će na ime zakupnine dva i pola *še* srebra na dan.“

Čl. 277. „Ako netko uzme u zakup brod od 60 *kura* dat će na ime zakupnine šestinu šekela srebra na dan.“

Prema: *isto djelo*, str. 142. – 144.

³⁸ Čl. 257. „Ako netko unajmi zemljoradnika platit će mu godišnje osam *kura* žita.“

naknade - npr. cijena namještanja polomljene kosti bila je pet šekela srebra, dok je cijena operativnog zahvata na oku bila deset šekela srebra s tim da liječnik jamči za uspjeh zahvata, a u slučaju neuspjeha zahvata kažnjava se odsjecanjem ruka.³⁹

Jednako tako, zakonikom su bile određene novčane naknade za izgradnju broda,⁴⁰ kao i godišnje plaće za rad sa stokom.⁴¹

I na kraju, neke odredbe o djelatnostima trgovine i graditeljstva.

Trgovina se u vrijeme donošenja Hamurabijeva zakonika vršila pretežno u obliku principal - agent (trgovac - pomoćnik) odnosa. Ako agent koji je uzeo novac pod kamatu ne napravi nikakav posao, mora trgovcu vratiti dvostruki iznos pozajmljenog novca; ako je uzeo novac kao pomoćnik bez kamata, u slučaju neuspjeha treba trgovcu vratiti preuzetu glavnici, ali ako je gubitak nastao višom silom, riješen je bez obveze ako prisegom dokaže da je gubitak nastao višom silom.⁴²

Hamurabijev zakonik uveo je red u graditeljstvo i strogo definirao prava graditelja (naknadu po jedinici površine), dužnost graditelja (čvrsta gradnja) i odgovornost graditelja (drastične kazne za rušenje građevine). Spomenuto regulira šest odredbi.⁴³

Čl. 273. „Ako netko unajmi nadničara, od početka godine do petog mjeseca dat će mu šest *še* srebra na dan, od šestog mjeseca do kraja godine dat će mu pet *še* srebra na dan.“

Čl. 274. „Ako netko unajmi obrtnika platit će mu na dan nadnicu od pet *še* srebra za lončara ..., pet *še* srebra za tkalca ..., četiri *še* srebra za tesara ...“ – prema: *isto djelo*, str. 144.

³⁹ Čl. 221. „Ako liječnik pacijentu namjesti polomljenu kost ili zaliječi oboljele tetive, pacijent će dati liječniku pet šekela srebra.“

Čl. 215. „Ako liječnik kirurškim nožem izvede teži operativni zahvat i spasi pacijentu život, ili kirurškim nožem spasi pacijentu oko primit će deset šekela srebra.“

Čl. 218. „Ako liječnik kirurškim zahvatom pacijentu napravi veliki rez i usmrti ga, ili kirurškim nožem otvori tumor i izreže pacijentu oko odrezat će mu se ruke.“

Prema: *isto djelo*, str. 140. – 141.

⁴⁰ Čl. 234. „Ako brodograditelj nekome sagradi brod od 60 *kura* dobit će pristojbu od dva šekela srebra.“ – prema: *isto djelo*, str. 141.

⁴¹ Čl. 258. „Ako netko unajmi goniča volova platit će mu godišnje šest *kura* žita.“

Čl. 261. „Ako netko unajmi pastira za goveda ili ovce platit će mu za godinu osam *kura* žita.“

Prema: *The Code of Hammurabi* ...

⁴² Čl. 101. „Ako tamo gdje ode ne ostvari dobit, pomoćnik trgovcu mora vratiti dvostruki iznos pozajmljenog novca.“

Čl. 102. „Ako trgovac pomoćniku da novac kao pomoć i tamo gdje ode doživi neuspjeh, trgovcu mora vratiti glavnici.“

Čl. 103. „Ako mu kad krene na put neprijatelj uzme što je ponio, pomoćnik će se pred Bogom zakleti i nakon toga je slobodan.“

Prema: M. Višić, *isto djelo*, str. 130.

⁴³ Čl. 228. „Ako graditelj nekome izgradi kuću i dovrši je dat će mu se naknada od dva šekela za *sar* kuće (*gar* ili *sar* je mjera dužine i iznosi 4,752 m, a četvorni *sar* se naziva *musaru* i iznosi 22,58m² – op.a.).“

Čl. 229. „Ako graditelj nekome izgradi kuću, ne uradi je čvrsto pa se kuća sruši i ubije vlasnika, graditelja treba ubiti.“

Čl. 230. „Ako je izazvao smrt sina vlasnika kuće ubit će se sin graditelja.“

Čl. 231. „Ako je izazvao smrt roba vlasnika kuće, vlasniku kuće dat će roba za roba.“

U literaturi se ističe da su se prvi poznati zapisi o malom poduzeću pojavili prije 4.000 godina opisujući kako su bankari pozajmljivali novac uz kamatu. Poduzetništvo i malo poduzeće cvjetali su u Babiloniji, međutim njihovi proizvodi i usluge često su bili od loših materijala i slabe izrade. Potrošače se često varalo pa su mala poduzeća postala objekti prijezira. Upravo je Hamurabije u okviru svojeg Zakonika nastojao uvesti red u djelatnost graditeljstva zaštićujući s jedne strane poduzetnika, odnosno malo poduzeće propisujući visinu naknade za izvršeni posao, ali i potrošača, u ovom primjeru vlasnika kuće i njegovu obitelj od lošeg prizvoda.⁴⁴

5. ASIRIJA

Asirija je bila država u sjevernom dijelu Mezopotamije na području između planine Zagrosa, Kurdskog gorja i srednjeg toka Tigrisa. Prema današnjem zemljovidu, središnji dio Asirije nalazio se u Iraku, dok je šira Asirija obuhvaćala južnu Tursku i istočnu Siriju. Na vrhuncu moći Asirija je obuhvaćala Mezopotamiju, Siriju, Palestinu, Egipat i područja u Iranu, Armeniji i Anatoliji. Početci Asirije su u 3. tisućljeću pr. Kr. kad je u središnjoj Asiriji bilo nekoliko neovisnih gradova, a geografsko-politički subjekt postaje oko 2500 g. pr. Kr. s najvažnijim gradovima Ašur (po njemu je i nazvana) i Niniva. Stanovnici su bili mješavina Subarejaca (tj. stanovnika Subartua kako babilonski izvori označuju asirski prostor), Sumerana i babilonskih Semita, a jezik je bio dijalekt akadskog jezika.

Država Asur spominje se prvi put u 20. st. pr. Kr., i to na natpisu jedne građevine u Lušumi. Prva dinastija Pucurasur bila je akadskog podrijetla, a o počecima te dinastije malo se zna. Dinastiju Pucurasur oborio je 1815. g. pr. Kr. Šamšiadad kojeg je 1782. pr. Kr. zamijenio sin Išmedagon kao treći kralj Asirije. Hamurabi je 1755. pr. Kr. porazio Asiriju. Od tada do 15. st. pr. Kr. o Asiriji se malo zna („mračno doba“), vjerojatno je pripadala području vlasti huritskog kraljevstva Mitana, države koja je oko 150 godina bila važna politička sila na Bliskom istoku. Smrću mitanskog kralja Tušrate propada država Mitana, a počinje preporod samostalne Asirije i njezin uspon do velesile. Vodili su se vojni pohodi prema istoku i sjeveru s posebno okrutnim načinom vođenja bitki po čemu su Asirci postali poznati i ostali zabilježeni kao surovi vojnici koji su počinili brojna okrutna ubojstva i odvođenja u zarobljeništvo poslije pobjeda.⁴⁵

Čl. 232. „Ako uništi pokretnu imovinu, nadoknadit će se sve što je uništeno, a kuću koju je gradio pa je nije čvrsto izgradio zbog čega se srušila, ponovo će je izgraditi o svom trošku.“

Čl. 233. „Ako graditelj nekeke gradi kuću pa je dobro ne gradi i zid popusti, graditelj će zid čvrsto izgraditi o svom trošku.“

Prema: *isto djelo*, str. 141.

⁴⁴ Vidite u: N. C. Siropolis, *Menedžment malog poduzeća*, IV. izdanje, MATE, Zagreb, 1995., str. 6.

O odgovornosti prodavača u Babiloniji i zaštiti kupca vidite u: G. Contenau, *isto djelo*, str. 73.

⁴⁵ U Asiriji je stanovništvo bilo pozivano svake godine u vojsku na određeno vrijeme, a kasnije je uvedena stalna vojska i angažiranje stranih plaćenika. Vojska je imala vrlo jaku hijerarhijsku organizaciju i sastojala se od pješastva sa strijelčarima, te konjice i kočija što im je davalo veliku

Bili su ratnički narod koji je izgradio veliko carstvo na štetu moćnih susjednih zemalja. Tako je osvojena Babilonija, a Babilon je bio razoren i opljačkan. U vrijeme jednog od najznačajnijih asirijskih kraljeva Tiglat-Pilesera I. u 11. st. pr. Kr. Asirija se proširila od Sredozemnog mora do Babilona te je u kraljevstvo uključila čitavu Siriju i južnu Anatoliju. Nakon razdoblja stagnacije početkom prvog tisućljeća pr. Kr. ponovno kao novoasirsko carstvo postaju osvajačka sila koja je osvojila Damask, a u Gazi pobijedila egipatsku vojsku. U jednom od pohoda na Egipat 671. g. pr. Kr. osvojen je i egipatski glavni grad Memfis. Pod vodstvom kralja Asurbanipala 663. g. pr. Kr. u nekoliko pohoda na Egipat osim Memfisa osvojena je i Teba.

Za vrijeme vladavine Asurbanipala (668. – 627. g. pr. Kr.) Asirsko carstvo je u različitim aspektima doseglo vrhunac. Osim velikih građevinskih pothvata u Ninivi i drugim gradovima, Asurbanipal je formirao biblioteku pronađenu prilikom iskopavanja u Ninivi. Međutim, surova vladavina Asiraca poticala je nereda i česte pobune pokorenih naroda koje su vodile opadanju asirijske moći. Babilonci su sklopili savez s Medijcima te su 614. g. pr. Kr. osvojili grad Ašur, a 612. g. pr. Kr. nakon tri mjeseca opsade i grad Ninivu te ga u potpunosti razorili, čime je Asirska država prestala postojati.⁴⁶

Velika većina asirskog stanovništva živjela je u gradovima od kojih su najvažniji bili Ašur, Niniva, Arbela, Kalah i Haran. Procjenjuje se da je u Ninivi živjelo 120.000 stanovnika. Okolna plodna područja nisu bila dostatna da prehrane brojno stanovništvo u gradovima pa su vršena preseljavanja stanovništva u područja neobrađene zemlje. Središnja Asirija bila je u području sjeverne Mezopotamije, a to je područje redovitih padalina, pa navodnjavanje nije bilo problem. Tako su u središnjoj Asiriji temeljne djelatnosti bile poljoprivreda, stočarstvo i trgovina. S druge strane, kako je središnja Asirija bila zemljopisno smještena na raskrižju putova od istoka prema zapadu i od sjevera prema jugu, stanovnici Asirije su se od najranijeg razdoblja bavili trgovinom s drugim narodima. Za razliku od Babilonije, asirske rijeke nisu bile od velike važnosti u transportu, već su to bili kopneni putovi i karavane. Postojali su putovi koji su održavani, a u cilju bržeg transporta izgrađivane su postaje u kojim su odmorni konji bili na raspolaganju po cijeli dan. Na širem području Asirije kraljevi nisu pridavali važnosti razvoju gospodarstva, već je u prvom planu bilo ubiranje poreza, a takva politika je na kraju i dovela do pobuna, slabljena moći i propasti Asirije.

prednost u ratnim pohodima. Uz to, kako se raspolagalo rudnim bogatstvima, izrađivalo se kvalitetno oružje koje im je i s te strane osiguravalo premoć nad susjednim narodima. Asirska ratna strategija uz izravne bitke i opsade uključivala je i psihološki rat te preseljavanje stanovništva osvojenih područja.

⁴⁶ O starijem asirskom razdoblju (oko 1960. do 1400. pr. Kr.) i srednjem asirskom razdoblju (oko 1400. do 1000. pr. Kr.) vidite u: G. D. R. van Beest Holle et al., isto djelo, Drugi svezak, str. 609. – 618., a o novoasirskoj državi (884. do 612. g. pr. Kr.), njenim dostignućima i propadanju Asirije u: *Isto djelo*, Treći svezak, str. 1161. – 1187. i E. Cravetto, I. Goldstein (gl. ur.), *Isto djelo*, I. knjiga, str. 566. – 604.

Po društvenom uređenju u Asiriji je sva vlast bila u rukama kralja kao predstavnika boga Ašura na zemlji. Kralj je bio i vrhovni svećenik i vrhovni zapovjednik, jedini zakonodavac i vrhovni sudac. Bio je vlasnik sve asirske zemlje i kontrolirao je trgovinu. Utjecajnu ulogu imali su kraljevi namjesnici i pisari, a državna uprava bila je u službi vojske i osvajačke politike koju su provodili asirski kraljevi. Temeljna asirska društvena jedinica bila je pleme, a podjela na staleže bitno je uvjetovala moć, bogatstvo i društveni položaj pojedinca. Tako je, kao što je spomenuto, na vrhu bio kralj, zatim državni dužnosnici, pa velikaši, te obrtnici, a na dnu su bili neizučeni radnici koji su bili slobodnjaci ili robovi. Ropstvo nije u Asiriji bilo prošireno kao npr. u Rimskom Carstvu, tako da gospodarstvo nije ovisilo o robovskom radu, iako su robovi korišteni naročito u graditeljstvu. Postojale su dvije vrste robova – robovi dužnici i ratni zarobljenici. Kamate su bile visoke i zbog nemogućnosti podmirivanja obveza lako se postajalo robom. Robovi dužnici imali su povlastice pa su im ostavljene mogućnosti da vrate dugove i otkupe slobodu. Za razliku od njih, ratni zarobljenici nisu imali nikakva prava.

Gradovi i naselja sa stalnim stanovništvom plaćali su porez u zlatu i srebru, a seljaci u naturi. Vlasnici brodova koji su dolazili u Asiriju na dovezenu robu plaćali su carinu. Porezi su ubirani na temelju statističkih podataka koji su se sastavljali popisom stanovništva i imovine.

U vezi s asirskim pravnim sustavom može se istaknuti sljedeće. Iako je kralj bio vrhovni sudac u zemlji, većina parnica rješavala se na nižim razinama. Većina slučajeva rješavala se između sukobljenih stranki najčešće posredstvom trećeg objektivnog pojedinca (susjeda, npr.), a samo u rijetkim slučajevima parnicu je preuzimala državna uprava. Četiri glavne vrste asirskih pravnih dokumenata bili su dokumenti o vlasništvu, ugovori, računi i sudski zapisi. Dokumenti o vlasništvu odnosili su se na prenošenje vlasništva, te na iznajmljivanje, brak, usvajanje i nasljedstva. Ugovori su sadržavali obveze ugovornih strana, a posebice su se pravili ugovori o posudbi i najmu zemlje. Kamate su bile visoke, a neplaćanje je, kao što je spomenuto, moglo voditi u ropstvo. Računi o naplati duga bili su najrjeđi zakonski dokument. Sudski zapisi također su bili rijetki jer se većina parnica, kao što je gore spomenuto, rješavala na nižim razinama, a tek u nemogućnosti nalaženja rješenja slučaj je preuzimala državna uprava i tada je izrađivan službeni zapisnik o parnici. U Asiriji nije bilo stalnih zatvora. Na državnoj razini postojala je smrtna kazna za izdaju, dok se u slučajevima ubojstva i ranjavanja primjenjivala krvna osveta.

Asirsko pravo bilo je vrlo slično Sumerskom i Babilonskom pravu, samo što su kazne, općenito gledano, bile puno okrutnije. Asirski zakonici ispisani na tablicama iz vremena Tiglat-Pilesera I. pronađeni su prigodom iskopavanja ruševina grada Ašura 1903. – 1913. godine. Zakonici su dio sudskog zbornika u kojem se najveći broj članaka, odnosno paragrafa odnosi na obiteljsko pravo, a posebice na status žena koje su bile u neravnopravnom položaju u odnosu prema muškarcima. Žena nije imala gotovo nikakvih prava, slično položaju robinje nije mogla samostalno raspolagati imovinom, obavljati bilo kakve poslove, ovisila je

o ocu, mužu, sinu ili bratu, a smjela se baviti samo odgojem djece, kuhanjem i održavanjem kuće. Okrutno su se kažnjavali slučjevi preljuba,⁴⁷ uređivali su se statusni⁴⁸ i imovinski odnosi u braku.⁴⁹

U vezi s odredbama koje se odnose na gospodarstvo, odnosno na sudionike u gospodarstvu može se istaknuti sljedeće.

Zakonik propisuje proceduru koja se mora poduzimati kad se kupuje zemlja i kuća. Nažalost, početak i kraj vrlo zanimljivog teksta nedostaje, a prvi redovi su oštećeni. Ono što je ostalo propisuje da se prvo mora utvrditi je li zemlja koja je u pitanju, odnosno koja se namjerava kupiti, već prodana nekom drugom. U roku od mjesec dana pravni zastupnik, kojeg je angažirao kupac, tri puta u gradu Ašuru proglašava da se određena zemlja i kuća prodaju, te ima li prigovora na moguću kupoprodaju.⁵⁰ Ako kroz mjesec dana nitko ne dostavi i deponira dokumente koji bi spriječili kupoprodaju tada (nakon konačnog proglašavanja pravnog zastupnika u nazočnosti zamjenika tajnika kralja, gradskog bilježnika i zapisničara, te uz suglasnost gradonačelnika i tri magnata iz grada) kupac stječe u potpunosti cjelokupnu nekretninu.⁵¹

⁴⁷ A 13 „Ako udata žena napusti svoju kuću i posjeti muškarca u njegovom prebivalištu i on ima spolni odnos s njom znajući da je udata oboje se mora pogubiti.“

A 15 „Ako je muž zatekao svoju ženu s drugim čovjekom i ako su optuženi oboje moraju biti pogubljeni. Muž se ne smije smatrati odgovornim. ... ako muž izabere da pogubi svoju ženu tada se mora pogubiti i preljubnik. Ako, alternativno, muž odreže ženi nos preljubnika se mora kastrirati i osakati mu lice. Ali ako muž dopusti da se žena ne kazni, tada i preljubnika također treba osloboditi.“

Prema: *Middle Assyrian Law Code*, Tablet A, Based on a comparison of the translations of G. R. Driver, J. C. Miles, T. Meek, str. 3. (dostupno na: <http://jewishchristianlit.com/Texts/ANelaws/midAssyrLaws.html>), pristup: 3.3.2016.

⁴⁸ A 34 „Ako čovjek živi zajedno s udovicom dvije godine bez ugovora o braku ona postaje njegova žena; ona ne može otići.“ – *Isto djelo*, str. 6.

⁴⁹ I 35 „Ako žena udovica useli u kuću čovjeka što god donosi sa sobom postaje suprugovo. Ali ako se čovjek useli u ženinu kuću što god on donosi sa sobom postaje ženino.“

I 37 „Ako čovjek otpusti svoju ženu, ako želi može joj nešto dati; ako on to ne želi ne mora joj dati i ona će izići praznih ruku.“

Prema: *Ancient History Sourcebook: The Code of the Assura, c. 1075 BCE*, Fordham University, The Jesuit University of New York, str. 2. (dostupno na: <http://legacy.fordham.edu/halsall/ancient/1075assyriancode.asp>), pristup: 2.3.2016.

⁵⁰ Proglašavanje se vrši na sljedeći način.

III 1-50. „... Želim steći zemljište i kuću na teritoriju ovog grada koja pripada N. N. sinu N. N. Oni koji imaju žalbe i zahtjeve neka sastave svoje dokumente i neka ih deponiraju u prisustvu gradskog bilježnika i neka budu na raspolaganju ...“

Prema: K. Tallqvist, *Old Assyrian Laws*, Helsingfors 1921, Helsingfors Centraltryckeri (Oversikt av Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar. Bd. LXIII. 1920-1921. Avd. B. N:o 3.), str. 38.

⁵¹ III 1-50. „... U ovom mjesecu pravni zastupnik obavio je tri puta proglašavanje i svatko tko nije donio i deponirao svoju dokumentaciju izgubio je pravo na zemlju i kuću: one su na raspolaganju onog koji je potakao proglašavanje.“ – *Isto djelo*, str. 38. – 39.

Zakonikom su posebice propisane kazne za slučajeve prisvajanja dijela susjedovog polja,⁵² neovlaštenog obrađivanja susjedovog polja,⁵³ te korištenja susjedove zemlje za proizvodnju cigle.⁵⁴

I na kraju, posebne odredbe odnosno paragrafi zakonika uređuju odnose u vrlo osjetljivoj problematici izgradnje rezervoara za navodnjavanje i njihovom korištenju. Polazi se od nepovredivosti vlasništva, te se razjašnjavaju odnosi u situaciji sporazumnog zajedničkog navodnjavanja, kao i u situaciji nepostojanja sklada između vlasnika, i to kad se voda kanalima doprema u rezervoar i u situaciji kad se rezervoar puni izvorskom vodom.⁵⁵

6. ZAKLJUČAK

U Mezopotamiji nije postojala sustavna ekonomska misao, a pojedine ekonomske ideje i misli moguće je sagledati kroz neke od odredbi zakonika koje su propisali vladari u Sumeru, Babiloniji i Asiriji. One su odraz toga vremena i daju uvid u gospodarstvo i gospodarske odnose u antičkoj Mezopotamiji u kojoj se pojedinim oblicima gospodarskog života izgradio poseban gospodarski sustav. Odredbe se većinom odnose na normativno utvrđivanje pojedinih aspekata tada

⁵² IV 11-19. „Ako netko prisvoji veliki dio susjedovog polja i ako se to dokaže i utvrdi dat će tri puta veće polje od onog kojeg je prisvojio; odrezat će mu se jedan prst, primit će 100 udaraca i mjesec dana radit će u kraljevoj službi.“

IV 20-28. „Ako netko prisvoji mali dio susjedovog polja i ako mu je krivnja dokazana, platit će jedan talent olova, vratiti tri puta više polja nego što je prisvojio, primit će 50 udaraca i radit će mjesec dana u kraljevoj službi.“

Isto djelo, str. 39.

⁵³ V 13-18. „Ako netko na polju svog susjeda priprema voćnjak, kopa i podiže stabla, a vlasnik polja to vidi i ne prosvjeduje, voćnjak je na raspolaganju onog tko ga je podigao. Vlasniku polja dat će se polje za polje (kompenzacija odgovarajućim dijelom drugog polja, op.a.).“

V 19-25. „Ako netko na zemlji koja mu ne pripada podiže voćnjak, kopa bunar, ili uzgaja povrće ili stabla i ako mu se dokaže krivnja, a vlasnik zemlje protestira, nakon pregleda polja može oduzeti voćnjak sa svim što je podignuto.“

Isto djelo, str. 40.

⁵⁴ V 26-33. „Ako netko na zemlji koja mu ne pripada koristi zemlju i peče cigle, te ako je proglašen krivim i osuđen, dat će tri puta veću površinu zemlje od one koju je koristio i cigle će mu se oduzeti. Primit će 50 udaraca i radit će mjesec dana u kraljevoj službi.“ – *Isto djelo*, str. 40.

⁵⁵ IV 29 ff. „Ako netko kopa bunar i pravi rezervoar na zemlji koja mu ne pripada, gubi pravo na bunar i spremnik. Primit će 30 udaraca i radit će 20 dana u kraljevoj službi.“ – *Isto djelo*, str. 39.

17 „Ako vlasnici susjednih polja prikupe vodu kanalom u rezervoar za navodnjavanje, vlasnici polja dijele vodu između sebe i svaki prema veličini svog polja navodnjava polje. Ali ako ne postoji sklad između vlasnika polja, suci pitaju svakog od njih o sporazumu između njih, poništavaju pisani sporazum između vlasnika polja a svaki vlasnik mora raditi svoj posao. Svaki mora sam crpiti vodu iz rezervoara i navodnjavati svoje polje, ali bilo čije drugo neće navodnjavati.“ Prema: M. Jastrow, Jr., *An Assyrian Law Code*, Journal of American Oriental Society, Vol 41, 1921, str. 57. – 58.

VI 2-20. „Ako skupljaju izvorsku vodu u rezervoar za navodnjavanje, vlasnici polja pomoći će jedan drugom i svak će sudjelovati u radu prema veličini svog polja i navodnjavat će ga. Ali ako ne postoji sklad između njih, svaki pita suce za posredovanje među njima, preuzima dokument (rješenje) od sudaca i radi svoj posao uzimajući vodu za svoje vlastite potrebe i navodnjava svoje polje, nitko drugi ne radi (ne pomaže mu op.a.).“ – K. Tallqvist, *isto djelo*, str. 40. – 41.; usp. sa: M. Jastrow, Jr., *isto djelo*, str. 58.

već, do izvjesnog stupnja, razvijenih i raščlanjenih gospodarskih odnosa s neograničenom državnom intervencijom u područje gospodarstva. Tu se mogu naći pojedine ekonomske ideje i misli koje su se odnosile na različita pitanja iz područja ekonomije, od zakupnina, nadnica, kamata do kvalitete proizvoda i zaštite potrošača.

Gospodarstvo je obilježavao prijelaz iz naturalnog u novčano, gdje su se plaćanja vršila dijelom u žitu i/ili ječmu, te dijelom u srebru. Tako je srebro kao robni novac preteča kasnijeg srebrenog novca kao opće prihvaćenog sredstva razmjene, odnosno sredstva plaćanja, čija je vrijednost bila opće priznata, a koji je bio neophodan za izravnavanje prometa odnosno kupoprodaje dobara u okviru pojedinih država i u međunarodnoj trgovini. Gradovi-države Sumera razvili su gospodarstvo koje se temeljilo na razvijenoj poljoprivredi i proizvodnji koja se odvijala u radionicama u različitim djelatnostima, a posebno mjesto i ulogu imala je unutarnja i vanjska trgovina, te uz nju i bankarstvo. Sve je manje ili više bilo normirano i propisano.

U ostacima prvog pisanog Ur-Nammuovog zakonika mogu se naći odredbe koje se odnose na praktično gospodarstvo, a posebice propisi koji uređuju odnose sudionika u obradi poljoprivrednog zemljišta. U Zakonima iz Ešnune, odnosno Bilalamovom zakoniku koji je po sadržaju sličan Ur-Nammuovom zakoniku posebice su normirane, tj. propisane zakupnine, nadnice i kamatna stopa.

Hamurabijev zakonik je najobuhvatniji i najopširniji izvor prava na području Mezopotamije koji sadrži odredbe iz statusnog, obligacijskog, obiteljskog, nasljednog i dr. prava. Temelji se na starijim sumerskim i akadskim zakonima koje je Hamurabi preradio, prilagodio i proširio. Iz domene odredbi koje se odnose na ekonomiju, odnosno gospodarstvo i odnose sudionika u gospodarstvu od posebnog su značaja one koje se odnose na kamate, zakupnine, nadnice poljoprivrednih radnika i obrtnika, cijene liječničkih zahvata, te propisivanja tečaja za preračunavanje novčanih dugovanja u robne i obratno. Također su od značaja odredbe koje su uvele red u djelatnost graditeljstva strogo definirajući prava, dužnosti i odgovornost graditelja, te zaštitu potrošača njihovog proizvoda.

Asirsko pravo bilo je slično sumerskom i babilonskom pravu, samo što su kazne bile okrutnije. Veći dio zakonika odnosi se na obiteljsko pravo, a od odredbi koje se odnose na gospodarstvo i sudionike u gospodarstvu od posebnog značaja su one koje propisuju proceduru kupovine zemlje i kuće, otimanje zemlje u proizvodnji, te odnose u izgradnji i korištenju rezervoara za navodnjavanje.

LITERATURA

Ancient History Sourcebook: The Code of the Assura, c. 1075 BCE, Fordham University, The Jesuit University of New York, dostupno na: <http://legacy.fordham.edu/halsall/ancient/1075assyriancode.asp>

C. Aydon, *Povijest čovječanstva*, Znanje, Zagreb, 2012.

O. Blagojević, *Ekonomске doktrine*, Privredni pregled, Beograd, 1983.

F. Brandel, *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990.

G. Contenau, *Babilon i Asirija*, Naprijed, Zagreb, 1978.

E. Cravetto, I. Goldstein (gl. ur.), *Povijest*, Europapress holding, Zagreb, 2007.

A. Dragičević, *Razvoj ekonomske misli*, CEKADE, Zagreb, 1987.

Ep o Gilgamešu, e-knjiga, www.antikvarne-knjige.com

Hamurabijev zakonik, preveo Č. Marković, Beograd, 1925., dostupno na: www.ius.bg.ac.rs/draakitic/hamurabi.rtf

M. Jastrow, Jr., *An Assyrian Law Code*, Journal of American Oriental Society, Vol 41, 1921

E. Kale, *Povijest civilizacija*, VI. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1990.

V. Lunaček, *Povijest ekonomskih doktrina*, Dom i svijet / Ekonomski fakultet, Zagreb, 2004.

M. Mai, *Kratka povijest svijeta*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2004.

M. Marković, *Istorija ekonomske misli*, I. knjiga, Univerzitetska riječ, Titograd, 1984.

R. J. Mathews, *Jemdet Nasr: The Site and the Period*, The Biblical Archaeologist, American Schools of Oriental Research, Vol. 55, No. 4, December 1992

Middle Assyrian Law Code, Tablet A, Based on a comparison of the translations of G. R. Driver, J. C. Miles, T. Meek, dostupno na: <http://jewishchristianlit.com/Texts/ANELaws/midAssyrLaws.html>

M. T. Rosenberg, *Largest Cities Through History*, dostupno na: <http://geography.about.com/library/weekly/aa011201a.htm>

D. Sabolović, *Historija političke ekonomje*, Informator, Zagreb, 1972.

S. Sharma, *Reflections on the Philosophical Foundations of Economics*, Mikrorad, Zagreb, 2010

N. C. Siropolis, *Menedžment malog poduzeća*, IV. izdanje, MATE, Zagreb, 1995.

B. Šoškić, *Razvoj i osnove savremene ekonomske misli*, Savremena administracija, Beograd, 1988.

J. A. Tainter, *Kolaps kompleksnih društava*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007.

K. Tallqvist, *Old Assyrian Laws*, Helsingfors 1921, Helsingfors Centraltryckeri (Oversikt av Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar. Bd. LXIII. 1920-1921. Avd. B. N:o 3.)

The Code of Hammurabi, Translated by L. W. King, dostupno na: www.sacred-texts.com/ane/hamurabi.htm

The World Book Encyclopedia, Volume 9, World Book, Inc., Chicago, 1994

G. D. R. van Beest Holle et al., *Velika ilustrirana povijest svijeta*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1974.

M. Višić, *Zakonici drevne Mesopotamije*, izdavači: S. Mašić i M. Višić, tisak: Prosveta, Beograd, 1985.

Đuro Benić, PhD

Full professor with tenure
University of Dubrovnik
Department of Economics and Business Economics
E-mail: dbenic@unidu.hr

**ECONOMIC THOUGHT IN ANCIENT
MESOPOTAMIA*****Abstract***

The paper explores and analyses the economic thought in ancient Mesopotamia, more precisely in Sumer, Babylonia and Assyria. Although there was no systematic economic thought in Mesopotamia, some economic ideas and thoughts can be found under certain provisions in the Code referring to economy, as well as in the legal arrangements of relations between participants in economy. Economic ideas and thoughts from the provisions of Ur-Nammu's Code, the Law of the Aquinas (Bilalam's Code), the Hamurabi Code, as well as the Assyrian Laws from the Tiglat-Pileser I are explored.

Keywords: economic thought, Mesopotamia, Sumer, Babylonia, Assyria, Code

JEL classification: B00, B11